

ölındən alınması fikrində olan Ağaoglu Avropa oriyentalistlərinin panislamizm hərəkatı haqqındakı bəzi fikirləri ilə razılaşaraq "Kaspi"nin səhifələrində (21 aprel 1900-cu il, №87) yazırdı ki, "birləşmə mənasında keçmişə qayıtmağı təbliğ edən panislamizm, eyni zamanda müsəlmanlar arasında müasir həyatın köklü və bıryıvılluq dəyişdirilməsində təkıd edir... Bu, vaxtılə yalnız müsəlmanların malı olan ıqtisadi, sıyasi və mədəni fıtuhatlar sahəsindəki təkıddır (...) bır sözlə, Avropa ağıl tərzi və yeni müsəlman meylı möcübıncə islamçının ıdeyalarında panislamizm və yevropeizm anlayışı sinonim xarakteri kəsb etmişdir".

Problemın mübahisəli və zıddıyyətli məqamlarını qabardan tədqıqatçı-alım Qədim Mustafayev "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanıda islam ideologiyası və onun tənqıdı" əsərində "İttihadı islam" ıdeyasının təbliğatçılarının fikirlərinə belə bır tənqıdı münasibət bildirirdi ki, panislamistlərə görə "yevropeizm" və "panislamizm" anlayışları müəyyən mənada: elm, sənaye, ticarət, hərbıçilik və sairənin tərəqqisi tələbini özündə cıhiva etmək baxımından sinonimdir. Lakin sözüñ əsil mənasında: əxlaq, "tərzi-hərəket, mənəviyyat, insanıyyət" və s. əlamətlər baxımından bu anlayışlar sinonim ola bilməzlər. Deyildiği kimi, "Avropa həyat tərzinı", "onun əxlaqını", "mənəvi dayaqları"nı və s. tənqıd edən panislamistlər "Avropa elm və mədəniyyətinı" də olduđu kimi "aləmi-islam" ıçərisinə yaymağın əleyhinə idilər. Onlar

yalnız "islama əsaslanan mədəniyyətin" tərəfdarı idilər (16, s.163).

Həqiqətən də panislamistlərə, o cümlədən müsəlman cəmiyyətlərinin düşükləri bəhrandan qurtulma çarələrini müqəddəs dinimizin ilkin mahiyyətində, islamiyyətin qızıl dövrünə qayıdışda arayıb-axtaran Ə.Ağaogluına görə, tərəqqiyə, yüksəlmə rəvac verən, bütün zamanlar üçün yeni olan, müasirliyin bütün prinsiplərini öz bətnində gəzdıran islam dini, müasir dünya sivilizasiyasının bütün bəşəri və demokratik keyfiyyətlərini mənimsəmə və öz ıçində öritmə, həzm etmə qüdrətinə malikdir. Bu qənaətdə o, məsləkdaşı olduđu digər panislamistlərə eyni mövqədə çixış edirdi. Türkiyə illərində islami baxışlarını müəyyən qədər redaktə edən Ağaoglu, ötən əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadənin "Füyuzat" jurnalının 1907-ci il 7 avqust (№24) tarixli sayında əksini tapmış fikirlərinə həmrəy idi: "Avropalaşalım, fırngəlöşəlim deyirsünüz! Lakin ey qarə, müracıətdən müracıətə fərq vardır. Biz avropalıların ədəbiyyatına, sənayelərinə, ılim və maariflərinə, kəşfiyyat və ıxtiraatlarına müracıət etmək istəyüriz, özlərinə degil! Biz istəriz ki, islam ölkəsinə onların beynləri, dimaqları girsün! Biz istəriz ki, ölkəmiz onların beynlərini həzm etsün, yoxsa mədələrində həzm olunmasın! Bu gün onların mədələrində həzm olunmaq üçün bır çarə var isə, o da onların məhsulati-dimağiyətlərini alıb həzm etməkdən başqa bır şey degildir".

Onun əsərlərinin böyük bır qisminin ana xəttini təşkil edən əsas müddəə bundan ibarət idi ki, "nə Quran, nə şəriət yeniliyə əngəl deyildir, ancaq bunların təbliğatçıları öz şəxsi mənfəətləri xətrinə müsəlmanlığa mədəniyyətlə bır araya sığmayan mahiyyət verməyə çalışmışlar". Bu əsərlərdə islam dininin üstünlüklərini, müasir dövrələ səsələşmə xüsusiyyətlərini təsdiqlə yanaşı xalqı, sıyasət xadimlərini islam dininin qanun-qaydaları, tələbləri ilə hərəket etməyə, azadlıq mübarizəsini islam cıhkmaları ilə əqləndirməyə çağırır da qıvvətli idi. İslama həsr olunan əsərlərinin mərkəzində belə ümumi ideya dayanırdı ki, islam öz mahiyyəti etibarilə başqa dınlərdən daha üstün keyfiyyətlərə malikdir, o, bütün tarix boyu müsəlman xalqlarının inkişafında müsbət rol oynayıb və ındi də bu xalqların müasir tərəqqisini ondan kənarıda təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Türkiyə dövründə, Ağaogluñun dini baxışlarında islama əvvəlki münasibət ilə müqayisədə təcridən dəyişikliklər müşahidə edilə də o, həyatının sonuna qədər islami bütün dınlərin fıvündə görmüş, islamın ilkin və doğuşdan var olan mahiyyətində elmi-tərəqqi meyllərinin, tolerantlığın, humanist, bəşəri və demokratik prinsiplərin durduğunu əsərlərində vurğulamışdır.

*Mübariz Süleymanlı,
sənətsünəşliq namizədi*